

ВИДАВНИЧИЙ ДІМ
ОСВІТА

Ф. Л. Левітас
О. В. Дудар
Ю. В. Беззуб

Історія України

History

9
клас

Експерти, які здійснили експертизу даного підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для учнів 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

Бабенко Л. Л., доктор історичних наук, завідувач кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка;

Сокач Л. І., методист районного методичного кабінету відділу освіти Іршавської районної державної адміністрації Закарпатської області;

Москаленко Т. М., учитель Богуславецького навчально-виховного комплексу «загальноосвітня школа І–ІІІ ступенів — дошкільний навчальний заклад» ім. М. О. Максимовича Золотоніської районної ради Черкаської області, учитель-методист, заслужений учитель України.

Авторська концепція підручника

Концепція проекту підручника базована на поєднанні інтегрованого, особистісно-орієнтованого та діяльнісного підходів, спрямована на формування в учнів ключових, міжпредметних та предметних компетентностей. Також при розробці концепції авторський колектив прагнув поєднати *фундаментальний підхід* до викладу матеріалу (доповнення основних функцій ціннісно-світоглядною, розвивальною, контрольно-оцінювальною та інтергративною) та *інноваційний*. Такий концептуальний підхід дає змогу оптимально викласти історичний матеріал, враховуючи інтереси учнів, вимоги навчальної програми та суспільні запити. Тексти підручника поділяються на основні та додаткові (рубрики «Історична довідка», «Цитата з історичного джерела», художні та документальні ілюстрації). У змісті підручника поєднано факти з історії України та світу, він сприяє інтеграції знань учнів з географії, української літератури та мистецтва. Використання міжпредметних зв'язків спрямоване на узагальнення знань школярів про Україну, український народ, його минуле, ментальність та характерні особливості суспільного життя. Акцент та біографічних даних та діяльності видатних діячів різних сфер суспільного життя сприятиме патріотичному вихованню. *Інноваційність підходу* полягає у використанні методологічного апарату, спрямованого на діалогічне комунікування та розвиток критичного мислення: 1) завдання і запитання стимулюють аналіз історичних фактів, актуалізацію вивченого раніше матеріалу з історії та інших предметів; 2) застосування аналогій, порівнянь, схем і таблиць різного формату, тестових та творчих завдань; 3) стимулювання учнів до самостійного пошуку додаткової інформації, проектної діяльності, удосконалення вміння аргументувати власну думку, висловлювати судження, систематизувати матеріал і проектувати наслідки історичних процесів на сьогодення; 4) формування громадянської позиції і свідомого ставлення до подій сучасності через використання історичних паралелей та звернення до особистісних вражень; 5) концентрацію уваги не на окремих фактах, подіях і персоналіях, а на загальному значенні та спадкоємності історичних подій. *Естетична візуалізація та достовірність*: проект підручника ілюстрований репродукціями і фотографіями, які оптимізують розуміння особливостей історичного розвитку України.

Умовні позначки:

— проблемне питання

— питання для актуалізації знань

— питання для відтворення знань

— запам'ятайте ці дати

© Левітас Ф. Л., Дудар О. В.,
Беззуб Ю. В., 2017

© Видавничий дім «Освіта», 2017

Розділ 1

*Українські землі
у складі Російської імперії
наприкінці XVIII —
у першій половині XIX ст.*

Василій
Капніст

Іван
Котляревський

Григорій
Квітка-Основ'яненко

Тарас
Шевченко

Україна в системі міжнародних відносин наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст. Доля українського козацтва §1

Наприкінці XVIII ст. внаслідок ліквідації Гетьманщини та Запорозької Січі, геополітичних амбіцій сусідніх держав українські землі стали складовими частинами Російської та Австрійської імперій.

*«Це той перший, що розпивав
Нашу Україну,
А вторая доконала
Вдову сиротину...»*

• У поемі «Сон» Тарас Шевченко показав негативний вплив на долю України двох російських імператорів. Установіть, про кого йдеться в уривку. Схарактеризуйте діяльність цих правителів щодо українських земель.

• Пригадайте, яким чином І. Мазепа та П. Калнишевський пов'язані з політикою згаданих у поезії Шевченка правителів.

Фрагмент січової ікони
«Покров Богородиці»
із зображенням остан-
нього кошового Петра
Калнишевського,
копія 1836 р.

Невідомий художник.
Портрет Івана Мазепа
в латах з андріївською
стрічкою, кін. XVIII ст.,
копія портрета 1700 р.

Унаслідок імперської політики Україна перетворилася із суб'єкта на об'єкт міжнародних відносин. Українські землі й надалі привертали увагу Османської імперії, Франції, держави Гайсбургів і Російської імперії.

1. Місце України в російсько-турецькій війні 1806–1812 рр.

На початку XIX ст. Російська імперія продовжувала експансію в південному напрямку, адже прагнула не лише закріпитися на Чорному морі, а й посилити свій вплив на Балканах. Оскільки ці наміри йшли в розріз із політикою сусідів, то протистояння з Османською імперією було неминучим. Зі свого боку, остання намагалася повернути втрачені позиції в Північному Причорномор'ї.

Приводом до чергової війни стало порушення турецьким султаном договору 1805 р. щодо порядку проходження російських човнів через протоки Босфор і Дарданелли. Також ще однією причиною стало усунення без погодження з Росією правителів Молдови і Валахії.

Українські землі перебували в безпосередній близькості до головного театру бойових дій, тож основний тягар забезпечення російської армії традиційно ліг на плечі українців. Чернігівська, Харківська, Полтавська, Київська, Херсонська та Катеринославська губернії мали направити до війська кілька тисяч ополченців. У населення Лівобережної України примусово вилучали на потреби війни вози, тяглову худобу та коней.

Тривалий час активних бойових дій практично не було. Але через загрозу війни з наполеонівською Францією влада Російської імперії розпочала посилений наступ на війська Османської імперії, у результаті якого османську армію було розбито в битві під Рушуком у 1811 р. Після цього в травні 1812 р. сторони уклали Бухарестський мир, що санкціонував приєднання Бессарабії до Росії. І хоча більшість населення нових територій становили молдавани, у Хотинському, Аккерманському та Ізмаїльському повітах жили переважно українці. Таким чином Російська імперія продовжувала «збирання» українських земель.

● Як ви вважаєте, чому Російська імперія прагнула розширити свої кордони за рахунок земель, підвладних Османській імперії?

2. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У ФРАНЦУЗЬКО-РОСІЙСЬКІЙ ВІЙНІ 1812 Р.

- ?) • Спробуйте пояснити значення вислову «наполеонівські плани». Чи доречно його вживати щодо реальних планів Наполеона стосовно України?

Наполеон I Бонапарт прагнув встановити світову гегемонію (панування). Він розглядав Російську імперію як майбутню підконтрольну територію.

На думку історика В. Сарбея, у планах Наполеона Україна, що входила до Росії, розглядалася виключно «як осередок антиросійського національного руху» та «розмінна монета, якою імператор повинен був розплачуватися зі своїми союзниками по завоюванню Російської імперії». Проте цілісного проекту щодо українських земель у французького командування не було. Існували лише окремі ідеї, не пов'язані між собою, іноді вони навіть суперечили одна одній. Відомо про розробку планів, які передбачали відокремлення українських земель від Російської імперії та поділ їх на кілька частин. Землі Волині передавали Австрії за її допомогу у війні проти Росії. Решту Правобережжя отримувала Польща. Лівобережну та Південну Україну могли закріпити за Францією. Разом з тим, французькі дипломати не виключали можливості повернення земель Херсонської й Таврійської губерній Османській імперії в разі її вимоги.

Поль Деларуш.
Портрет Наполеона
Бонапарта

- ?) • Уявіть, яким чином могла змінитися ситуація в Європі та в житті українців, якби плани Наполеона були здійснені. Що було необхідним для реалізації задумів французького імператора?
- ! • Пригадайте з курсу Всесвітньої історії причини та основні напрямки Наполеонівських воєн.

У червні 1812 р. кордон Російської імперії перейшла «Велика армія», очолювана самим Наполеоном. Збройні сили Росії значно поступалися не лише чисельністю, а й рівнем підготовки (застарілою системою комплектування — рекрутчиною), умовами служби та якістю озброєння. Офіцерський склад (на відміну від армії Наполеона) комплектувався не за здібностями, а за походженням — виключно з дворян, багато з яких не мали ні воєнного хисту, ні бойового досвіду. Зважаючи на це, командування російського війська наказувало відступати й уникати великих боїв, аби отримати час зібрати більші сили для подальшої боротьби.

І для Наполеона, і для Олександра I Україна була важлива для забезпечення надійного тилу. Французи розуміли, що від'єднання українських територій значно послабило б Росію, позаяк один лише Шосткинський пороховий завод виробляв третину всієї вибухівки в імперії. Російські урядовці теж усвідомлювали, що втрата України означала й втрату ресурсів.

• *З'ясуйте за текстом, як населення України сприймало війну 1812 р.*

Тогочасне суспільство в Україні розділилося у ставленні до Наполеона та воєнних дій. Більшість представників польської шляхти Правобережжя підтримували французів, сподіваючись з їхньою допомогою відновити незалежну Польську державу. Тому саме поляки активно поповнювали лави наполеонівської армії. Невелика кількість українців увійшла до складу польського легіону «Вісла» «Великої армії» та 30-тисячного корпусу генерала Карла Шварценберга.

Але були на Правобережжі й ті шляхтичі, хто зберігав вірність Росії. Ходили чутки, що після перемоги французів селян звільнять від кріпацтва. Це стало вагомим стримуючим фактором, що налаштував більшість землевласників проти Франції.

Лише невелика частина представників нащадків козацької старшини сподівалася, що в разі перемоги Наполеона ситуація зміниться на краще. Україна отримає автономію, а може й незалежність, на неї буде поширено дію Цивільного кодексу Наполеона. До табору автономістів належала радикально мисляча частина української громадськості — дворяни В. Лукашевич та Мочульський (Мочуговський) з Полтавщини, Чайковський на Волині, Мар-

• Особистість в історії •

З роботи Олександра Оглобліна

У 1907 році польський історик Бронислав Дембінський оприлюднив реферат про знайдені ним у Пруському державному таємному архіві в Берліні документи щодо зв'язків українських автономістів з пруським урядом наприкінці XVIII ст.

У документах, знайдених Дембінським, стверджується: в квітні 1791 р. до пруського високопосадовця графа Герцберга звернувся з листом невідомий йому особисто український шляхтич Капніст, який у листі просив особистої аудієнції. Міністр прийняв автора листа. Виявилося, що відвідувача уповноважили ті українці, хто в разі війни (Пруссії з Росією) хотів би здобути протекцію пруського короля. Герцберг ухилився від чіткої відповіді, адже трохи побоювався, чи не був Капніст посланий російським урядом, щоб позондувати ситуацію в Берліні.

Капніст В. В. (1758–1823).
Портретна галерея російських діячів, 1864–1865 /
Видав. А. Мюнстера.
Т. 2. — 1869.

лецький з Поділля, поет В. Капніст. Убачаючи в Наполеоні визволителя від російської тиранії, вони висловлювали неприховану радість і сподівання, що з приходом французької армії в Україні буде запроваджено Кодекс Наполеона і країна стане автономною, а за сприятливих умов — і незалежною державою.

- ?) • Відомо, що Кодекс Наполеона скасував все попереднє цивільне законодавство, гарантував цивільні свободи, включаючи свободу віросповідання, і закріпив рівність усіх перед законом. Чому верхівка суспільства Російської імперії вважала його небезпечним?

Природно, що в умовах війни російське командування погодилося на певні поступки українцям. Оточення імператора запропонувало використати ідею створення козацьких полків, що давно пропагували автономісти (течія в суспільному житті українських земель наприкінці XVIII — початку XIX ст.)

Олександр I віддав наказ про формування Українських козацьких полків у Київській та Подільській губерніях.

Рядовий Харківського драгунського полку.
Історична реконструкція

Витяг

з попереднього розпорядження про утворення
Українського козацького війська,
ствердженого Олександром I у Вільно
(5 червня 1812 р.)

«Військо це передбачається утворити на Україні з людей, до козачої служби здібних і здавна відомих звичкою та охотою до неї.

Воно має складатися з 4 полків: кожен полк — із 8 ескадронів, а ескадрон — із 150 козаків... Людей можна призначати на козаків, незважаючи ні на роки, ні на зріст... але єдино тільки зі збереженням сил і здібностей до служби цього роду.

Як мине в українських полках потреба, всі вони розпускаються по своїх домівках, але вже назавжди залишаються належними війську і за першою потребою повинні з'явитися на службу...

Діти їхні, які народжені від (часу) вступу у військо, належатимуть також до нього. А тим із них, яких поміщики не знайшли для себе вигідним прийняти в селища свої, відведуться для селення землі казенні, — про що буде ухвалена тоді окрема постанова... »

- Чому імперський уряд розраховував на успіх у створенні козацьких формувань? Вступаючи до козацьких формувань, селяни сподівалися на звільнення від кріпацької залежності.

Козацькі полки отримали традиційні старшинські назви та козацький однострій. Очікування особистої свободи та перспектива поновлення козацтва викликали ентузіазм серед селян Лівобережжя. Окрім того Олександр I дозволив формувати козацькі полки й на теренах колишньої Гетьманщини, зокрема в Полтавській і Чернігівській губерніях, на тих самих умовах, що й на Правобережжі.

Протягом лише двох місяців замість планованих восьми було сформовано 15 полків (9 полтавських і 6 чернігівських). Підтверджують таку ситуацію спогади

І. П. Котляревського, що формував у містечку Горошині Хорольського повіту 5-й Полтавський козацький полк. За його словами, люди вступали «у козаки з задоволенням, охотністю і без будь-якого смутку». Проте українське дворянство не поділяло загального ентузіазму. Нащадки козацької старшини дуже скептично ставилися до імперських обіцянок.

Українське козацьке військо у складі 4 полків (3 тис. козаків) поповнило 3-ю армію генерала Тормасова, розміщену на Волині.

● *Визначте, чому частина козацьких полків залишалася в межах українських земель і не брала активної участі в бойових діях 1812 р.*

На першому етапі війни 1812 р. українські формування стояли й на захисті Київського напрямку від можливого наступу австрійського корпусу К. Шварценберга. Вони утримували «кордонний ланцюг» на півночі сучасної України та брали участь у воєнних операціях російської армії.

Коли у жовтні 1812 р. Наполеон вирішив залишити Москву, він мав план відступити саме в Україну. Командування російської армії передбачило таку можливість. У битві під Малоярославцем російське військо завдало поразки французам і змусило їх відступити розореною Смоленською дорогою. Намагання тилових частин французької армії прорватися до України крізь «кордонний ланцюг» не увінчалися успіхом.

Згодом українські частини брали активну участь у визначній «битві народів» у жовтні 1813 р. під Лейпцигом. Тут зішлись у протиборстві до півмільйона вояків, армії Наполеона та сил коаліції у складі Російської імперії, Прусії, Австрійської імперії та інших держав, і серед них — вісім українських козацьких полків російської армії. Після перемоги під Лейпцигом російські війська оволоділи Парижем. У боях за французьку столицю відзначилися три полки бузьких козаків та Українська кінно-козацька дивізія.

За словами історика Я. Грицака, «в Україні, як і в інших східнослов'янських землях Російської імперії, вплив наполеонівської кампанії мав парадоксальний

В. П. Бакало. І. П. Котляревський формує в містечку Горошин на Полтавщині 5-й козацький полк, 1950 р.

характер: з одного боку, перемога над ворогом викликала серед місцевої еліти почуття гордості за своє слов'янське походження і зміцнила лояльність до імперії, з іншого, пробудила розуміння того, що політична система цієї імперії вимагає глибоких змін. Із цього духу суперечностей виросли російські масони і декабристи, українські автономісти та білоруські будителі».

• Чи погоджуєтеся ви з твердженням відомого українського історика Ярослава Грицака? Обґрунтуйте свою думку.

Після розгрому Наполеона Олександр I почувався визволителем Європи й дуже швидко забув свої обіцянки українцям. Відповідно до указу імператора всі козацькі полки та ополчення мали бути розформовані. Більшість ополченців повернули до кріпацького стану, влада сплатила їм мізерні 2 карбованці винагороди. У результаті такого рішення імператора частина козаків Малоросійських кінно-козацьких полків, аби продовжувати військову службу, вимушена була виїхати на Кубань до Чорноморського козачого війська. Інші ж повернулися до власних домівок.

Сформована на Правобережжі переважно з кріпаків Українська кінно-козацька дивізія разом із полками Бузького козацького війська стала складовою частиною експерименту графа О. Аракчеєва. Цей чиновник запропонував скоротити видатки на утримання армії завдяки організації військових поселень. Селяни, що до них належали, мали поєднувати військову службу з традиційною працею на землі. В Україні військові поселення було організовано у Слобідсько-Українській, Катеринославській, Київській і Херсонській губерніях.

• Які переваги і недоліки мав, на вашу думку, проект О. Аракчеєва?

Становище військових поселенців було набагато важчим, ніж життя селян-кріпаків. Щоденні дії поселенців суворо регламентувалися військовим уставом. Численні приписи та інструкції визначали особисте життя, виховання дітей, порядок у хаті та ін. Військові інспекції, паради, муштра заважали вести господарство й робили життя поселенців тяжчим, ніж у в'язниці.

Зрештою, військові поселення не стали якісною основою армії, що й продемонстрував хід російсько-турецької війни 1828–1829 рр.

Російська імперія позиціонувала себе як захисник усіх православних підданих султана. Через активну підтримку Росією грецького визвольного повстання проти турків, Османська імперія зважилася на нове протистояння. Як і попередні війни, цей конфлікт став новим тягарем для українських земель. Знову населення повинно було постачати необхідні для російської армії продовольство і фураж, надавати транспорт і тяглову силу.

Внаслідок успішних бойових дій Російської імперії війну було швидко завершено. Туреччина зазнала поразки та відповідно до умов Адріанопольського договору 1829 р. передавала Росії гирло Дунаю і східне узбережжя Чорного моря.

- ! • *Пригадайте, хто з російських імператорів остаточно ліквідував Запорозьку Січ. Чому імперія і надалі після цього використовувала козацькі збройні формування?*

Після остаточної ліквідації Запорозької Січі частина запорожців покинула Російську імперію і втекла за Дунай, на землі турецького султана. Османський уряд надав запорожцям землі між Південним Бугом і Дунаєм. Задунайські козаки зберігали традиційний устрій за зразком Запорозької Січі. Найвищим органом була військова рада, яка обирала кошову старшину. У військовій раді могли брати участь усі козаки. Зберігалися традиційні заняття: рибальство, мисливство, скотарство і хліборобство.

Поступово служба султану ставала тягарем. Османська імперія прагнула використовувати козаків для придушення національно-визвольних повстань народів Балканського півострова. Тому в травні 1828 р. під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр. кошовий Йосип Гладкий з невеликою групою козаків (захопивши військову канцелярію та скарбницю) перейшов під Ізмаїлом на бік російських військ. Після закінчення війни російський уряд сформував із цих козаків Азовське козацьке військо.

Через зраду Й. Гладкого турецький уряд жорстоко розправився з козаками Задунайської Січі.

- 📖 • *Чи було вдалим рішення Й. Гладкого перейти на бік Російської імперії? Як ви вважаєте, чому не всі козаки пішли за отаманом-втікачем?*

• Історична довідка •

Задунайська Січ — це військово-державна організація колишніх запорозьких козаків, яка виникла в нижній течії Дунаю після зруйнування російськими військами Нової (Підпільненської) Січі й ліквідації Запорозького козацького війська в червні 1775 р. Проіснувала до 1828 р.

Г. Гагарін. Азовські козаки атакують турецьких піратів, 1847 р.

С. Васильківський. Задунайський запорожець, 1900 р.

• Історична довідка •

Чорноморське козацьке військо — сформовано на території Російської імперії за зразком запорозького в 1787–1788 рр. Із 1792 р. починається переселення козаків на землі Кубані. У 1860 р. вийшов указ про утворення на основі Чорноморського козацького війська нового формування — Кубанського козацького війська.

Азовське козацьке військо (з 1828 до 1832 р. Окреме запорозьке військо, далі і до 1866 рр. — Азовське козацьке військо) — військове формування, утворене російським імперським урядом з козаків Задунайської Січі.

У середині XIX ст. становище азовських козаків значно погіршало. Тут запроваджувалося кріпацтво, царський уряд намагався переселити козаків на Кубань, використовувати козацтво на Північному Кавказі. Остаточо Азовське козацьке військо було ліквідовано в 1864 р., а козаків переведено в селянський стан.

• Чому Російська імперія поступово ліквідовувала останні козацькі формування, незважаючи на їхню ефективність у війнах?

• Скористайтеся іншими джерелами і складіть коротку статтю в історичний довідник про Бузьке козацьке військо.

Запам'ятайте ці дати:

✓ **1806–1812 рр.** — російсько-турецька війна

✓ **1775–1828 рр.** — Задунайська Січ

✓ **1828–1829 рр.** — російсько-турецька війна

✓ **1828 р.** — перехід отамана Задунайської Січі Й. Гладкого на бік Російської імперії

✓ **1812 р.** — французько-російська війна

✓ **1828–1862 рр.** — Азовське козацьке військо

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ УЗАГАЛЬНЕННЯ

1. Які чинники вплинули на зміну ролі України в міжнародних відносинах наприкінці XVIII — початку XIX ст.?
2. Які етнічні українські землі приєднала Російська імперія в результаті російсько-турецьких воєн? Покажіть їх на карті.
3. Складіть коротку біографічну довідку про І. Котляревського.
4. Використовуючи текст параграфа, заповніть таблицю.

Козацьке формування	Роки існування	Територія розташування	Основна діяльність

О особливості економічного розвитку Наддніпрянської України в першій половині XIX ст.

- ?
- Поміркуйте, які ресурси для економічного розвитку мали українські землі у складі Російської імперії. Які чинники тогочасного життя були сприятливими для ринкової економіки, а які навпаки — гальмували її розвиток?
 - Спробуйте заповнити таблицю, за необхідності скористайтеся підказками.

Економічний розвиток українських земель у складі Російської імперії в першій половині XIX ст.	
Сприятливі фактори	Стримуючі фактори
Значні людські ресурси	
	Відсутність новітнього транспорту

Пригадайте:

Економічні системи, відомі у світовій історії, класифікують за технологічним способом виробництва та рівнем розвитку продуктивних сил. Розрізняють традиційну (аграрну) та ринкову економіку, для яких притаманне доіндустріальне та індустріальне суспільство відповідно.

Традиційна економічна система базується на ручному виробництві (що призводить до низької продуктивності), натуральній формі господарювання, має обмежений поділ праці та слаборозвинену інфраструктуру.

Ринкова економічна система ґрунтується на машинному виробництві, продукція якого має товарний характер та орієнтована на ринок. Знаряддя праці постійно вдосконалюються, виникають ринок сировини та ринок праці, покращується інфраструктура. Принципи вільного підприємництва стають основним регулятором економічних відносин.

1. Особливості соціального розвитку. Кріпацтво

Промислова революція суттєво змінила економічне життя Європи. Технічні новачі, хоч і зі значним запізненням, але все ж поступово проникали в Російську імперію. Разом із зародженням капіталістичних відносин це спричиняло кризові явища в тогочасній феодально-кріпосній системі, що проявлялося в таких чинниках:

- руйнування натурального характеру господарювання під впливом розвитку товарно-грошових відносин;

- зростання капіталістичних мануфактур, що базувалися на вільнонаймній праці;
- скорочення селянських наділів та падіння продуктивності праці на панщині;
- зростання майнового розшарування селянства;
- формування прошарків підприємців та найманих робітників;
- поширення нових технологій і спеціалізації регіонів України на виробництві певної продукції.

Але консерватизм та недалекоглядність владної верхівки не дозволили цим процесам інтенсивно та якісно покращити суспільно-економічне життя імперії.

Певним поштовхом до змін стала поява успішних господарств у Південній Україні, де в значних масштабах використовувалася вільнонаймана робоча сила. Ефективність такого господарювання суттєво перевищувала результати традиційних поміщицьких маєтків. Тому зміни на Півдні стимулювали використання тогочасних економічних методів господарювання не тільки в Правобережній і Лівобережній Україні, а й в інших регіонах імперії.

- *Пригадайте, який стан населення був наймасовішим в українських землях у XVIII ст. Схарактеризуйте його представників за схемою: права та обов'язки, майновий стан, рівень освіченості.*

Українські землі залишалися аграрним регіоном. Селянство було наймасовішим станом, що складався з кількох груп:

- *поміщицькі селяни*, які перебували в особистій і соціально-економічній залежності від землевласника-пана. За користування землею кріпаки виконували панщину, що сягала шести днів на тиждень на Правобережній Україні, чотирьох — на Лівобережній Україні, до двох-трьох — на Півдні. Ця категорія селян була достатньо зuboжілою;
- *державні селяни*, які офіційно називалися «вільними сільськими обивателями». На відміну від кріпаків вони мали особисту волю. Проте такі селяни повинні були сплачувати оброк державі, оскільки для них вона була землевласником. В умовах розвитку товарно-грошових відносин та збільшення податкового тиску серед державних селян посилювалося соціальне розшарування. Переважали на Півдні й Лівобережжі;
- *зобов'язані селяни*, малочисельна категорія особисто вільних, але прикріплених до поміщицької землі, які проживали на Півдні.

Найтяжчими повинностями залишалися панщина та грошовий і натуральний (продуктовий) оброк. Для отримання більших прибутків поміщики посилювали інтенсивність кріпацтва, а не якість власних виробництв. Зростає панщина, оскільки поміщики на один день давали дуже об'ємне завдання («урок»), яке можна було виконати лише за два-три дні. При цьому діяла урядова рекомендація у вигляді Маніфесту Павла I від 5 квітня 1797 р., що забороняла примушувати селян працювати в неділю та обмежувала панщину до трьох днів на тиждень.

Як це не дивно, але зростання попиту на сільськогосподарську продукцію погіршило становище українських селян. Збільшення кількості поміщицької

землі означало більші прибутки для власника, тому панство домагалось зменшення селянських наділів. Почастішали випадки переведення селян на так звану «місячину», коли селяни за виконані роботи мали тільки утримання натурою, якого ледве вистачало для існування.

- *Розгляньте картину Т. Шевченка. Чи можна стверджувати, що художник зобразив традиційний уклад селянського життя першої половини XIX ст.? Аргументуйте свою думку.*

Т. Шевченко.
Селянська родина, 1843 р.

Посилюючи економічний тиск на селянство, поміщики тільки тимчасово збільшували власні прибутки. Адже занепад селянських господарств, низька ефективність праці, складність використання нової техніки та технологій швидко призвели до економічної кризи. У регіонах, де надавали перевагу вільнонайманій праці, ситуація була іншою. Зацікавленість працівника в результатах сприяла використанню інтенсивних методів та залученню новітніх технологій господарювання.

Прикладом нових аграрних відносин на Півдні виступає господарство новоросійського генерал-губернатора графа М. Воронцова. Він перевіз із своїх центрально-російських маєтків та оселив на Півдні кріпаків, яких перетворив на орендарів. Після візитів до володінь графа його сучасники згадували, що тамтешні селяни жили, як американські фермери. Вони не були обтяжені примусовою працею, а сплачували ренту і оброк. Це значно підвищувало зацікавленість, а отже — і результати праці.

Нова модель господарювання наслідувала тогочасну західноєвропейську систему капіталістичного сільського господарства, але в першій половині XIX ст. не мала великої кількості послідовників.

М. С. Воронцов. Гравюра
невідомого німецького художника,
1845–1852 рр.

- *Поміркуйте, що могло стати стимулом для землевласників, аби вони запроваджували ринкові відносини.*

Російський уряд декілька разів намагався поліпшити становище селян аби запобігти загостренню соціальних протиріч. Наприклад, 1803 р. було видано указ про «вільних хліборобів». Згідно з ним поміщик за певний викуп міг

звільняти з кріпацтва як окремі родини, так і ціле село. На цю частину селян поширювалися певні права вільних станів (вільне користування землею, свобода переселення). Документ не набув практичного значення, адже більшість селян не мали коштів, аби звільнитися за викуп. Проте він став першим кроком до скасування кріпацтва.

Кількість селянських виступів на початку XIX ст. зростала, тому уряд вдавався до нових кроків. Але це не призвело до радикальних змін у соціальному житті. Рішучіше упроваджувалися обмеження щодо експлуатації селянства в губерніях Правобережної України, де землевласниками були переважно поляки.

● Чому імперська влада прагнула обмежити права поміщиків-поляків на Правобережжі?

Поляки не полишали надії відновити власну державу, втрачену внаслідок поділів Речі Посполитої 1772–1795 рр., проте не мали достатніх сил для боротьби з Російською імперією. Унаслідок невдалого польського повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні влада конфіскувала на користь держави маєтки поміщиків, що підтримали виступ. Кріпаків цих маєтків було переведено у стан державних селян. У 1839–1841 рр. через беззаконні дії орендарів уряд також здійснив реформу управління державними селянами: було ліквідовано панщину і оренду державних маєтків. Селяни мали сплачувати грошовий оброк, розмір якого залежав від їхніх прибутків. Ці зміни поступово залучали селян до ринкових відносин.

У 1842 р. було прийнято «Положення про зобов'язаних селян». Однак прогресивна ідея звільнення селян із землею в обмін на виплату оброку чи відробітки на користь поміщика не мала успіху. Таку домовленість укладали тільки за бажанням землевласника й тому вона не набула поширення.

Наступну спробу врегулювати відносини між поміщиками та залежними селянами імперський уряд здійснив у 1847–1848 рр. в Правобережній Україні, Литві та Білорусі через зростання кількості селянських виступів. Було запроваджено «Правила управління маєтками згідно зі встановленими інвентарями», або ж «Інвентарні правила». У інвентарі-описі маєтків фіксували розміри селянських наділів і обсяги повинностей. Погодившись на «Інвентарні правила», обидві сторони вже не могли їх змінити. Такі дії уряду викликали обурення землевласників, які не виконували нові правила. Замість усунення соціального напруження влада отримала нові селянські виступи.

● Поміркуйте, чому імперський уряд не зважувався на остаточну ліквідацію кріпацтва.

● Кого зображено на картині І. Айвазовського? Яку роль у тогочасному господарстві виконував цей промисел?

І. Айвазовський.

Чумаки в Малоросії, 1870–1880-ті рр.

Поява елементів ринкової економіки змінювала й традиційні для України промисли. Так, на початку XIX ст. чумацтво з торговельного перетворюється в торговельно-візницький промисел, а чумацьке візництво — на основний засіб перевезення вантажів. Ці зміни були зумовлені погано розвинутою інфраструктурою, відсутністю залізниць та недостатнім розвитком внутрішніх водних сполучень. На Південь України, де розросталися міста, порти, збільшувався військовий і торгівельний флот, чумаки везли будівельні матеріали, промислові і ремісничі вироби та продукти харчування. Наявність такого відносно дешевого, хоча і малоефективного, транспорту зіграла важливу роль у розвитку насамперед сільського господарства, яке в цей період починає орієнтуватися на товарне виробництво.

Велику роль чумацький транспорт відіграв і в розвитку промисловості. Чумаки були єдиними на той час перевізниками кам'яного вугілля, крейди, вапна, будівельного матеріалу, каміння. Усі ці вантажі доставляли на значні відстані, навіть за межі України. Окрім того, на початку XIX ст. в руках чумаків була більша частина торгівлі такими важливими на той час товарами, як сіль і риба.

У середовищі чумаків зростало майнове розшарування. Виникали наймити, що наймалися на візничий промисел. Власники значної кількості возів та волів торгували самі, інколи залучаючи членів своєї родини. Розвиток чумакування призводив до того, що деякі села на традиційних чумацьких шляхах виростали у великі поселення. Наприклад, місто Каховка на Херсонщині, біля відомого перевозу через Дніпро. Також там, де зупинялася велика кількість чумацьких возів, влаштовували ярмарки.

Прочитайте цитату з «Одесского вестника»:

« Приходить чумака до комісіонера, і після пред'явлення накладної починається приймання; але тут з боку комісіонера та його служителів вживаються такі хитрощі, що після здачі продукту неодмінно виявляється недостача проти накладної, — і, зауважте, завжди майже на таку суму, яка відповідає залишку грошей, що належать чумаку за візництво. Так роблять ті комісіонери, які мають хоч децидцію совісті; але інші показують чумаку таку нестачу, що чумака, окрім втрати залишку візницької суми, що йому належить, залишається ще винен від 10 до 20 руб., а іноді й більше »

- *Які недоліки бюрократичної системи Російської імперії викривав автор статті? Чи могла існуюча політична система забезпечити необхідні економічні зміни?*

З кінця 1830-х рр. чумацтво почало швидко змінюватися внаслідок інтенсивного освоєння степових районів України, що призвело до збільшення вартості чумацького транспортування. Підвищилися витрати чумаків на утримання волів у дорозі. У той же час активне будівництво залізниць за кордоном сприяло значному скороченню залізничних тарифів на перевезення вантажів. У 1861 р. перевезення вантажів волами в Україні коштувало втричі дорожче, ніж доставка товарів залізницями в Західній Європі. Наприклад,

за перевезення хліба з Балти до Одеси (194 км) платили стільки ж, скільки коштувала доставка хліба з Гавра до Тура (512 км).

Із будівництвом залізниць поступово гальмується розвиток чумацького промислу в Україні. Проте в 1880-х рр. чумакуванням продовжувало займатися багато людей.

Чумацтво сприяло тісним економічним зв'язкам між Півднем й іншими регіонами Наддніпрянської України та сприяло піднесенню сільськогосподарського виробництва, активізації внутрішньої та зовнішньої торгівлі, виникненню та розвитку нових міст, промислових центрів. Проте промисловий переворот започаткував суттєві зміни у всій економічній системі. Традиційні промисли не витримували конкуренції з новачками у сфері виробництва і транспорту.

● *Поміркуйте, які позитивні і негативні риси мав занепад традиційних промислів для економіки Наддніпрянської України.*

● *Спробуйте визначити основні фактори, які гальмували економічний розвиток українських земель під владою Російської імперії в першій половині XIX ст.*

Запам'ятайте ці дати:

✓ **1797 р.** — Маніфест Павла I про обмеження панщини

✓ **1842 р.** — «Положення про зобов'язаних селян»

✓ **1847–1848 рр.** — запровадження «Інвентарних правил» у Правобережній Україні

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ УЗАГАЛЬНЕННЯ

1. Пригадайте, що таке традиційна економічна система. Наведіть приклади з тексту параграфа, що свідчать про збереження традиційних форм господарювання в Наддніпрянській Україні.

2. Заповніть пропуски в реченнях:

Найтяжчими селянськими повинностями залишалися.....

Уряд Російської імперії намагався обмежити сваволлю поміщиків, але ці спроби були..... Тому на початку XIX ст. зростає..... Кращою була ситуація на....., оскільки місцеві поміщики були зацікавлені у..... Проте така..... залишалася малопоширеною в першій половині XIX ст.

3. Прочитайте уривок із народної пісні. Які особливості селянського становища описано в ній?

На панщину ходжу, ходжу,
Ніде панам не догоджу,
Ходжу взимі, ходжу й вліті, —

Не догоджу нігди в світі.
Ото, хлопці, наші злидні,
Тра ходити на день три дні.

4. Чи вважаєте ви правильним твердження, що описана в пісні система господарювання стримувала економічний розвиток українських земель? Пригадайте факти на підтвердження чи спростування цього твердження.

М

модернізація економіки Наддніпрянської України в першій половині XIX ст.

§3

• Чи погоджуєтеся ви з твердженням, що промисловий переворот впливав не лише на економічний розвиток, але й на соціально-культурну сферу життя суспільства?

• Пригадайте основні характеристики промислового перевороту.

• Які зміни, спричинені промисловим переворотом в Англії, відображає ілюстрація? Як вони могли вплинути на суспільне життя України?

1. Початок промислового перевороту

Промисловий переворот на підконтрольних Російській імперії українських землях розпочався на початку 30-х рр. XIX ст. Загалом російська держава суттєво відставала від країн Західної Європи. Така ситуація була зумовлена кількома причинами:

- колоніальною політикою російського уряду, яка визначала роль українських земель як джерела сільськогосподарської продукції, природних ресурсів та дешевої робочої сили;
- повільним формуванням ринку вільнонайманої праці;
- відсутністю державної підтримки промислового підприємництва.

• Спробуйте навести приклади з попереднього параграфа, які б ілюстрували наведені вище причини економічного відставання Російської імперії.

Промисловий переворот — це перехід від мануфактури з її ручною ремісничою технікою до великого машинного фабрично-заводського виробництва. Це забезпечувало впровадження у промислове виробництво і транспорт системи робочих машин, парових двигунів, створення самостійної машинобудівної галузі.

Промисловий переворот в Україні відбувався у два етапи: перший — 30–40-ві рр. XIX ст., другий — 60–80-ті рр. XIX ст.

Перший етап пов'язаний із якісними змінами у промисловому розвитку регіону: зростає кількість мануфактур та чисельність найманих робітників. Почали використовувати механічні робочі машини, посилювалася зацікавленість поміщиків і купців у збільшенні виробництва і підвищенні його ефективності.

Відповідно до статистичних даних у 1825 р. в Наддніпрянській Україні налічувалося близько 650 промислових підприємств, а до 1861 р. їх вже було понад 2 тисячі. Механізація праці набирала обертів, адже машини були швидшими, виробляли продукцію вищої якості, більшої кількості та меншої вартості. На це не зважали власники мануфактур, бо їх задовольняла примусова і безоплатна праця кріпаків. Але зростання конкуренції поступово призводило до зубожіння застарілих форм виробництва — ремісничої та мануфактурної.

У першій половині XIX ст. з'являлися нові підприємці, які мали гроші, але не були власниками землі і кріпаків. Необхідність виплачувати заробітну плату примушувала підприємців шукати можливостей зробити виробництво вигіднішим. Цьому сприяла, з одного боку, механізація промисловості, а з іншого, — економічна зацікавленість вільнонайманих робітників.

- *Пригадайте, у якій галузі промисловості в Англії найперше почалася модернізація.*

Так само, як і на «батьківщині» промислового перевороту, на українських землях процес промислової революції та залучення вільнонайманих робітників активно почався з легкої, зокрема суконної, та харчової (особливо цукрової) промисловості. Зросла кількість фабрик, з'явилася концентрація виробництва. Наприклад, основним осередком суконної промисловості Наддніпрянської України стало селище Клинці на Чернігівщині, де 1860 р. існувало вже 9 суконних фабрик.

- *Як ви вважаєте, що необхідно для промислового перевороту? Чи мали українські землі необхідні технічні ресурси?*

Перші машини для нових підприємств в Україні були імпортовані з-за кордону. Їх ввозили переважно через Одеський порт. Постійно закуповувати техніку було дорого, крім того, необхідно було залучати іноземних фахівців для її обслуговування. Отже, гостро постало питання налагодження власного виробництва. Тому в середині XIX ст. підприємства з виробництва машин і промислового устаткування запрацювали в Києві, Катеринославі, Ромнах та поблизу Луганська. У 1861 р. в Наддніпрянській Україні налічувалося не менше 20 механічних заводів, виникли механічні майстерні для обслуговування і ремонту техніки.

- *Пригадайте, на які стани поділялося українське суспільство у XVIII ст. Як вплинув на соціальну структуру країни промисловий переворот?*

У XIX ст. формується нова соціальна група промислових робітників. Вона складалася із збобіжених державних селян, розорених міських ремісників та поміщицьких селян, які за домовленістю з паном віддавали частину свого заробітку на фабриці як грошовий оброк. У той час умови праці і життя значної частини робітників були тяжкими: невелика заробітна плата, робочий день подекуди сягав 15 годин, що було тогочасною нормою. Частина робітників втрачала здоров'я і навіть гинула через низький рівень техніки безпеки та відсутність належної медичної допомоги.

- *Пригадайте, яка була спеціалізація виробництва в українських землях у XVIII ст.*

Поступово виникають нові галузі промисловості. Спочатку мануфактури засновували на селі, де були й сировина, й дешева робоча сила. У селах зосереджувалося 72% промислових підприємств; у губернських містах їх було 10%, у повітових — 18%. Виняток становила Південна Україна, де промислові підприємства були розташовані тільки в містах.

Перше місце за обсягами продукції Наддніпрянської України в першій половині XIX ст. займало цукроваріння. Ця галузь забезпечувала 80% виробництва цукру в Російській імперії. Друге місце посідала суконна промисловість. Важливою статтею доходів дворянства України було винокуріння.

У першій половині XIX ст. в Україні розвивається військова промисловість, що було пов'язано із забезпеченням військових потреб Російської імперії. Одним із найбільших виробництв цієї галузі став завод «Арсенал» у Києві. Серед інших військових підприємств слід відзначити пороховий завод у Чернігівській губернії, Луганський чавуноливарний завод, канатний завод та корабельню в Миколаєві.

У 1823 р. на Дніпрі з'явився перший пароплав. Досить швидко, у 1838 р., була заснована Дніпровська судноплавна компанія. На середину XIX ст. це товариство налічувало 17 кораблів нового типу.

- *Які позитивні наслідки, на вашу думку, мав розвиток річкового транспорту?*